

34418

Dialekt- och folkminnesarkivet

Uppsala

V Ä S T M A N L A N D

Medåker

1987-03-23

J O H A N S S O N, Artur, 1987

Svar på ULMA:s frågelista M 188
Vård och användning av vilda träd,
buskar och örter på inägomark

13 bl 4:o

34418

Vård och användning av vilda träd, buskar och örter på inägomark.

Artur Johansson 050428.69.31.

Medåkers socken o Arboga stad i
Västmanland.

Ek.

Bonden hade obegränsad rätt att utnyttja sin ekskog om han ägde marken, och om inte ekarna av någon anledning var frilysta av länstyrelsen som naturreservat eller i något historiskt sammanhang.

De skogsvårdande myndigheterna och deras lärare, jägmästare och skogvaktare ha ibland bytt åsikter om vården av skog och isynnerhet om ekarna. Ett tag på 50-talet hette det att endast gran var värd att odla, ek var rent av ett ogräs som skulle bort från skogsmarken.

Dessa förkunnelser hade stundom sorgliga följder: I Vretberga by i Medåker fanns förr en ekbacke med stora gamla ekar. Här växte vitsippor, blåsippor och liljekonvaljer, och hit vallfärdade både unga och gamla om kvällarna för att plocka blommor och här spelade orrarna om morgnarna och för älg och rådjur var ekskogen ett patadis.

Så kom det en ny bonde från annan ort till den gamla byn och han hörde på de nya sakkunniga skogsmännen och under andra världskriget högg han ned alla ekarna och eldade upp dem i värmepannorna.

Jag frågade nu i vintras en skogvaktare om ekarna fortfarande är att betraktas som ogräs och fick till svar att ekvirket nu är efterfrågat

och träden värdefulla bara de inte såg ut som sparbankseken.

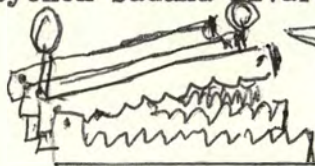
På den gård vi ägde och brukade skulle vår dotter och måg bygga en villa. En lantmätare var ute och avstyckade tomten och då det i närheten stod ett par stora ekar, drog han ut tomten så långt att nybyggarna skulle få den ena eken. Båda ekarna står ännu kvar och på de trettio år som gått sedan avstyckningen har ekarna växt så nu måste det två man för att nå runt dem med armarna.

Ekens virke har ju alltid varit ett eftertraktat material till allehanda föremål såväl utomhus som inne i bostaden. I hjulet finns ekvirke åtminstone i ekrarna, ha dessa fått sitt namn efter eken? Till laggar i stänkor och byttor skulle det vara eke och likaså i mangeldonets kavle och bräde. Till möbler var eken jämsides med björk och barrträd det vanligaste träslaget. I Hjälmaren och förmodligen även i andra sjöar ligger det gamla ekstockar dränkta, som kanske legat där i flera hundra år. Om man fiskar upp ett sådant träd och sågar och behandlar virket får man ett svart träslag som kan användas till finare snickerier.

På 20-talet och tidigare blev de stora ekskänkarna på modet, på 50-talet var de gammalmodiga och gick på auktion för 10:- kronor. Nu är de uppe i pris igen och är antika.

Valet av träslag i interiörer är väl en fråga om tillgång. I Tyskland är allting av ek i allmogehemmen, det är det enda träslag som stått till buds och så är det kanske även i södra Sverige i Skåne till ex.

Ekgrenar är även vanliga som virke till trädgårdsmöbrer, grindar m.m. Ekbark kunde man flå av fällda träd på våren, torka barken och riva den samt sälja den till garverierna i Arboga. I Medåkers museum förvaras två stycken sådana rivare an smidesjärn.

← Långhandtag i fingarna

Om man eldade med ekved kunde man även göra lut av askan. Det blev en stark lut, men den lämpade sig ej till fin vittvätt då den färgade tvätten lätt röd. Ett ordspråk säger om den som fått en sträng uppfostran: "han har gått genom ekluten".

Ekarna som skulle bli snickarvirke fälldes på vintern, sågades på vanligt sätt till plank eller bräder, (plank = 2 tum, bräder 1 tum) lades i stapel och fick så ligga något år före användningen. Det fanns förut två snickerifabriker i Arboga, Grips vid Nygatan och Nylunds vid ån. Dessutom många bysnickare ute i bygden samt smeder och vaggmakare som även använde ekvirke till sin produktion.

Ekollon var även en användbar vara och omtyckta av de betande utesvinen, Under första världskrigets kaffebrist blev ekollon efterfrågade som kaffeersättningsmedel. Det lönade sig att samla ekollon till försäljning. En smed i Medåker Halvar Pettersson hade två smeddrängar och en höst gick både han och drängarna och plockade ekollon som sedan skulle till en uppköpare i Göteborg. Smen köpte även ekollon av andra plockare så

att han till sist fick ihop en hel järnvägsvagn som skickades till uppköparen i Göteborg. Nu var detta i slutet av ransoneringsen, så efterfrågan hade minskat och när vagnen med ollonen kom fram ville uppköparen pruta på kilopriset, men smen var ståndaktig, han hade själv betalat för varan och ville nu ha full likvid enligt överenskommelsen. Vagnen stöd en tid kvar i Göteborg och kom sedan tillbaka till Jädersbruk och så fick Smed-Halvar låna hästar och vagnar och köra hem ekollonen igen. Där lagrades de på ett magasin i Ekeby och på vintern kom ekorrarna på det stora lagret och från skogen till magasinet sprang ekorrarna fram och åter så deras väg var öppen hur mycket snö det än kom. Halvar var nära konkurs för denna ekollonaffär.

Lind.

Lind var ej så vanlig i vilt tillstånd som eken. Den var mera lämplig som alléträd då den ej var så storvuxen som eken. Virket av lind var löst och lätt, hade ej björkens eller ekens styrka men var lämplig till träsniderier såsom den flora av gubbar i stil med Döderhultarns som alltjämt är i bruk. Till skärbräden var lindbräden bra, de skämde inte knivar och äggjärn som ekbräden gör. Eken drar till sig så mycket av jordans gruspartiklar att knivar blir skämda av dess virke, lind däremot är mera skonsamt och bättre till skärbräden.

Fläder.

En fläderbuske skulle förr finnas på varja gård. Det var främst bären och blommorna som togs till vara vilka båda används till beredning av saft.

Fläderblommor kunde man torka för vinterns behov och koka fläderte, som var bra mot förkylning. Någon användning av fläderns ved till snickerier känner jag ej till med undantag av min barndoms fläderbössor, som tillverkades enligt följande: man tog en pinne av fläder tjock som ett kvastskäft och 20 cm långt. Med en pinne sköt man ur mårgen så pinnen blev ett rör. Så stoppade man en våt papperstuss i vardera ändan och om man så med en pinne sköt in den ena papperstussen för den andra ut med en smäll. Jag har aldrig sett så mycket fläderbuskar som på landsbygden i Tyskland. Här i Medåker och Arbogatrakten finns ännu några fläderbuskar kvar och bär och blommor användes fortfarande till saft och te.

Malört.

Förr var malört vanlig på gårdarna. Om man kommer upp på vinden till en gammal timmerbyggnad möter man i många fall den fräna doften av malört och kanske det ännu sitter en kvast instucken i taket. Om man förr hade ont i magen kunde man få malörtsdroppar, en föga välsmakande anrättning. De färska knopparna repades av sedan växten torkat och blandades i brännvin. Malörtsbrännvin var en känd läkedryck.

Asplöv var förr ett vanligt foder åt fåren och så sent som under de svåra åren under andra världskriget tog vi asplöv åt korna, även vass användes som kreatursfoder, huvudsakligen vinterskuren vass från Hjälmarens som såldes genom lantmännens centralförening.

Berberis är en buske som är värdväxt för svartrostens sporer och därför dömd av länsstyrelsen till utrotning.

Al.

Kring kärr och våtmarker växer alen ett träd vars ved är ett mycket använt snickarvirke. I stubben och trädens nedre del finns ett virke med krusiga fibrers som ger de vackraste ytmönster när det blir behandlat. Alrotsborden var efterfrågade och här finns två mästare av riksintresse: I Köping var Sjölander verksam och i Arboga Rosendahl. Deras bord med runda skivor och tre fötter är nu dyrbarheter.

Men även bysnickare och bönderna kunde tillverka alrotsbord. Jag är kusin med Ragnar Svedskog, dialektnedtecknaren med anknytning till Folkminnesarkivet, hans far tillverkade alrotsbord på 20- och 30-talet. De hade en hage intill gården med rikt bestånd av al och där bröt de upp stubbar och på vintern när det var ruskväder fick hans två drängar stå i slöjdstugan och såga alrotsfaner, som sedan lades på bordsskivorna.

Alm.

Ett annat träslag med fint virke var almen. Många fina möbler är gjorda av detta träslag.

Ask.

Ett annat träd med gott virke är asken. Detta virke är ljusare än eken och mycket hårt. När vi på 40-talet rustade vår mangårdsbyggnad hade vi gammalt askvirke efter en stor ask som växte vid gården. Detta tog snickarna vara på och gjorde alla ytterdörrarna av smala askbräder.

Asp.

Aspens virke är väl mindre bra till snickerier, däremot är klyvna aspstänger bra till gärdesgårdar. Aspen är motståndigt mot röta. En annan användning hade den förr som virke i gärdeldiken, en föregångare till täckdikning med tegelrör. Aspens löv är omtykt foder åt djuren, får och getter. Aspen var Kristus kors gjort av, därför själver och darrar alltid dess blad enligt en sägen.

Björken.

Snickarna skiljer på glasbjörk med raka fibrer och masurbjörk med fibrer som nästan liknar alrotens. Många möbler är tillverkade av björk och många små skrin av masurbjörkens vackra trä. På våren kunde man lätt barka björkriset till vispar och kvastar. Obarkat björkris var förr det vanligaste materialet till kvastar av olika storlekar, det gick även att göra dörrmattor av riset. Till påsk skulle man ha nyutslaget björkris på bordet och midsommarstången lövades med björklöv och i alla hus skulle det vara björklöv både i bostadshus och ladugård o stall, i finska bastun skulle man piska varandra ned björklövskvastar.

Jag återkommer till aspen: Vår trädgård i Vretberga låg intill grannens skogsbacke och där i närheten av trädgården stod en jättestor asp som sträckte ut sina rötter långt in på vår mark, så vi fick trädgården full med asptelningar. En gång kom det en gubbe dit som kunde litet mera än folk i allmänhet och han förfasade sig över alla asptelningarna i vår trädgård.

Hur kan ni ha det så där? sa gubben , ta död på den stora aspen, det kan jag hjälpa er med. Han fick försöka, tog en borrh och borrhade ett djupt hål i aspens stam, så satte han dit en tratt och hällde i fotogen så länge det rann ner. Året därpå var både aspen och sticklingarna i trädgården döda. I Arboga stod några stora träd mitt i en trottoar, husägaren intill ville ta bort dem men myndigheterna sade ifrån. Det blev strid i likhet med almarna i Kungsträdgården. Till sist anlidade husägarna samma gubbe för att ta död även på dessa träd, men det gick så olyckligt att polisen kom när gubben borrhade så av den avlivningen blev det intet.

En.

Enen gav bra störrar till gårdesgården och förr höggs mycket en till vägmärkingar. Enbuskar sattes även kring isvakar på sjöarna som varning för tunn is. Bären på enen tar två år att mogna, första året blir bären gröna och året därpå blå. Enen har ett vackert trä, som ofta användes till stop och stånkor samt till skaft på olika verktyg. Av bären gjorde man förr en dricka som ansågs var hälsosam.

Hagtorn.

Hagtorn odlas här som häckväxter och ibland förvildade buskar i skog och mark. Här i Arboga växer på ett ställe någon större sort av hagtorn med bär stora som körsbär, vi plockade av dem hösten 1986 och syltade in dem.

Lind o lönn.

Lind och lönn förekommer sparsamt i skog och ängsmark. Lönn ger ett mycket vackert virke till möbler och skrin.

Måbär.

Måbär förekommer rikligt i hagar och ängsmarker. De ha på senare tid kommit i bruk som häckväxter där de är lätta att sköta och bildar täta och vackra hächar. Bären är vackert röda, är ätliga, men har en fadd smak och plockas i regel ej.

Nypon.

Nyponrosen är hagens skönhet och dess frukter lika vackra, som barnen förr kunde göra så fina halsband av. Nyponen har alltid varit ett av våra vanliga hushållsbär, förr torkade man dem i ugnen för att kunna förvara dem, numera kokar man dem och passerar moset, som sedan fryses ned i frysboxen. Nyponen lär vara vitaminrika.

Pil.

Pilträden ger mjuka grenar till korgarbeten, de växer efter vattendrag och i sumpmarker. Det berättas att Israels barn satt vid Babels älvar och grät och då hängde de sina harpor i pilaträden, så pilar duger till mera än korgflätning.

Pors.

I kärren växer porsen. Den kunde man använda vid garvning av skinn, men även blanda den i öl och mjöd bid brygging. Vikingarna blev enligt sägnen så morska av sådana drycker att de gick bärsärkagång.

Rönn.

Av rönnens grenar gjorde vi förr visselpipor, om man tåg en rak rönnpinne när när rönnen savade på våren och knackade på den kunde man vrida loss barken och få ett rör som sedan kunde bli en visselpipa. Efter Arbogaån växer stora rönnar, jag plockade bär av dem i höstas och Lena kokade dem tillsammans med äpplen till gele att ätas till kötträtter. Min syster Anna bor i en annan lägenhet här i samma hus som vi. Även hon fick rönnbär och hon tar ett bär för varje dag, det är nyttigt påstår hon. Snöskatorna är väl de som har mest nytta av rönnbären, de tar det ej människorna kommer åt.

Slån.

På vissa områden här på trakten växer det slån, säkert inplanterat, längre söderut är slånen vanligare. Hösten 1985 fann jag slånbär här, det var sent på hösten när slånbuskarna fällt sina blad då satt bären kvar. Jag plockade tre liter bär och dem kokade Lena saft av, en härlig saft och om man blandar denna saft med lika delar renat brännvin får man en god likör att bjuda främmande på.

Stickelbär.

Stickelbär är vilda krusbär och krusbär är ju en trestjärnig hushållsvara både som vild och odlad.

Tibast.

Tibast kallas även källarhalsbär. Växten blommar tidigt om våren med ljusröda blommor som kommer före bladen.

Även bären är vackra lika små nypon, men om man har småbarn är det säkrast att plocka bort dem, bären är mycket giftiga. Kring tibasten har folkfantasin fordom rört sig, jag återger här en sägen hämtad ur Arboga Krönika och Medåkers Hembygdsbok:

Någon gång träder skogsrän i kärleksförbindelse med människor. Fillinge i Medåker blev först bebott av en finne. Folket i trakten visste intet om hans bosättning, förrän de fingo höra hundar skälla i skogen.

I denna skog fanns en skogsfru. En kolare i Fillinge, Erik Nilsson, vart betagen i henne, och när han kom hem, var han inte vid sig.

Då klädde de honom i vivangslöv, vendelsrot och tibast, så att han inte kunde gå tillbaka till skogsfrun. Då ropade han åt skogen: Vivangslöv och vendelsrot stänga mig, så att jag ej kan gå till dig. Skogsfrun gick utanför på berget och väntade på honom, men han kunde inte komma till henne. Skogsfrun var ofta sedd av folket sittande på en sten på berget, mitt emot hans gård.

Så långt skogsfrun.

Vi hade en tibastbuske i trädgården när vi bodde i Medåker, och en gång hade vi fått förtroendet att se efter våra barnbarn. Barnen lekte i trädgården för sig själva och var så snälla, men när så mormor tittade till dem sneglade hon även till åt tibastbusken och upptäckte då till sin förskräckelse att alla de röda bären var borta från busken.

De fanns där i går men nu var de borta

Mormor slog alarm, d:r Lindstrand konsulterades och han ordinerade:
 "ge ungarna mjölk så mycket de vill dricka och kom hit med dem om de blir sjuka!" Ungarna fick mjölk och drack som kalvar men sjuka blev de inte.
 Björktrastarna hade väl ätit upp tibastbären.

Vinbär.

Vinbär hade vi i trädgården, röda, svarta och vita. Vi hade även en buske med klargröna bär som smakade som svarta vinbär. Den busken hittade jag mitt i skogen på Säterängen. Jag har visat dessa bär för trädgårdsmästare och växtkännare, men ingen har hört talas om sådana vinbär förut.

Fingerborgsblomma.

Digitalis en känd hjärtmedicin. En läkare undersökte en klok gummas förråd av medikamenter och fann inget annat verksamt medel än digitalis.

Johannesört användes till färgning.

Kamomill, man kokade kamomillte och man kunde även göra hårvatten av kamomill.

Kirskål förekommer allmänt, man tror att munkarna fört in växten. Den kan användas som spenat.

Körvel o Libbsticka var kända kryddväxter. Libbstickan ansågs hålla ormarna från gården och en libbsticka skulle alltid planteras vid stugknuten, den höll fan från gården. Vid Medåkers museum finns en stor libbsticka och på flera gårdar i bygden.

Målla.

I alla tider har målla använts som ersättning för spenat och under första världskrigets matbrist visade tidningarna prinsessan Margareta med barnen som plockade målla till spenat, detta för att visa folket att det fanns ett lättillgängligt livsmedel i matbristens tider.

Annars var målla på bondgårdarna såväl det besvärliga ogräset som den präktiga svinmaten.

Pimpinell var väl mest känd som brännvinskrydda.

Renfana.

Denna växt var mycket uppskattad för sin vällukt. Gummorna lade ett blad av renfana i psalmboken när de gick till kyrkan om söndagarna.

Växten torkades även och kunde läggas i påsar bland kläder och linne för den goda luktens skull. Den hade även förmågan att fördriva demoner och häxor.

Syra.växtens blad är ätliga och äts av barnen när de lekte kalas.

Tätört.

Växten förekommer på fuktiga ställen och i kärr. Den användes förr och kanske ännu till att framställa långmjölk med.